

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

«ΓΝΩΡΙΖΩ ΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ»

Επιμέλεια

**ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ**

- **ΣΧΟΛΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑΣ «ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ»**
- **ΓΡΑΦΕΙΟ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ**

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ

ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Επιμελητές

ΣΧΟΛΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑΣ «ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ»

- Επικ. Καθηγητής, Δρ. Χρήστος Χ. Καρύδης
- Ελένη Σ. Παπαδόγιαννη, Εκπαιδευτικός, MSc & Αγιογράφος

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ
ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
"ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ"

ΓΡΑΦΕΙΟ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ

- Αγγελική Η. Τζανετέα, Μουσειολόγος

Συνεργάτες

- Υπεύθυνος Γραφείου Νεότητας Ι. Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης, Ιεροδιάκονος, π. Νικόδημος Καρκαμπάσης
- Πανοσιολογιότατος αρχιμανδρίτης, π. Ευστάθιος Πορφύρης, Ιεροκήρυκας της Ι.Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης
- Συντονιστική ομάδα Γραφείου Νεότητας Ιεράς Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης

Πίνακας περιεχομένων

1.Εισαγωγή.....	4
2.Σκοπός του εκπαιδευτικού προγράμματος.....	4
3.Σύντομη ιστορική αναδρομή σχετικά με το Δεσποτάτου του Μυστρά από το 1262 ως το 1453 μ.Χ.....	6
4.Αξία του εκπαιδευτικού προγράμματος.....	6
5.Καινοτόμα στοιχεία της Παλαιολόγειας τέχνης.....	17
6.Συμβατότητα του εκπαιδευτικού προγράμματος με τα Α.Π.Σ. και Δ.Ε.Π.Π.Σ. Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.....	24
7.Διδακτικοί στόχοι προγράμματος	24
8.Στόχοι προαπαιτούμενων εισαγωγικών γνώσεων	24
9.Προαπαιτούμενες γνώσεις και δεξιότητες.....	24
10.ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΕΚΠ/ΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ	25
11.ΓΛΩΣΣΑΡΙ.....	31
12.Έντυπο αξιολόγησης εκπαιδευτικού προγράμματος:	33
«Γνωρίζω τις βυζαντινές τοιχογραφίες του Μυστρά»	33
Βιβλιογραφικές Αναφορές	34

1.Εισαγωγή

Το παρόν έντυπο απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς και μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το πρόγραμμα έχει σχεδιαστεί με δραστηριότητες διαβαθμισμένης δυσκολίας, ώστε να προσαρμόζεται απευθυνόμενο σε μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το εν λόγω εκπαιδευτικό πρόγραμμα πραγματοποιείται «δια ζώσης» και «εξ αποστάσεως» με ταυτόσημο περιεχόμενο.

Σκοπός του ενημερωτικού εντύπου είναι να πληροφορήσει τους ενδιαφερόμενους να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα «Γνωρίζω τις Βυζαντινές Τοιχογραφίες του Μυστρά», σχετικά με τους στόχους και τη δομή του προγράμματος. Το έντυπο εστιάζει στις τοιχογραφίες των εκκλησιών του Μυστρά κατά την Παλαιολόγεια ή Υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453μ.Χ.) και παρέχει συνοπτικές πληροφορίες για την Εισαγωγή στην Ορθόδοξη Εικονογραφία. Περιλαμβάνει σχετικό γλωσσάρι με απλή ερμηνεία, ώστε οι συνοδοί και οι μαθητές να εφοδιαστούν με τις προαπαιτούμενες γνώσεις και δεξιότητες και να είναι σε θέση να εκτελέσουν επιτυχώς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Η εκπόνηση του προγράμματος πραγματοποιείται στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά και αφορά στις τοιχογραφίες των ναών του Αγίου Δημητρίου, της Οδηγήτριας, της Περιβλέπτου και της Παντάνασσας, παρουσία των συνοδών εκπαιδευτικών του σχολείου. Η διάρκεια εκπόνησης του προγράμματος εκτιμάται περίπου στη μιάμιση ώρα (1: 45 λεπτά).

Λέξεις-κλειδιά: τοιχογραφίες, Παλαιολόγεια Αναγέννηση, τεχνοτροπία, επιδράσεις, διάδραση μαθητών-τοιχογραφιών, τοπική ιστορία, λαογραφία

2.Σκοπός του εκπαιδευτικού προγράμματος

Ο σκοπός του εκπαιδευτικού προγράμματος πηγάζει από το βυζαντινό παρελθόν και διαβαίνοντας τους αιώνες αποκρυσταλλώνεται στο παρόν. Εμπνευστής μας στην αποσαφήνιση του σκοπού του εκπαιδευτικού προγράμματος στάθηκε ο Φώτης Κόντογλου, ο οποίος μάλιστα όχι μόνο είχε επισκεφτεί το Μυστρά, αλλά συνέβαλε και στη συντήρηση των τοιχογραφιών της Περιβλέπτου και στοχάστηκε βαθιά την «Μελαγχολία των Παλαιολόγων». Αναφέρει σχετικά: «Τον καιρό που δούλευα στον Μυστρά, τύχαινε πολλές φορές να βρεθώ μοναχός μέσα στην Περίβλεπτο. Τ' απόγεμα η εκκλησία σκοτεινίαζε κι αγρίευε. Από πάνω από την σκαλωσιά άκουγα πατήματα. «Κανένα φάντασμα θα περπατά», συλλογίζόμουνα, και γύριζα το κεφάλι μου πάντα κατά το μέρος που στεκόντανε ζωγραφισμένοι οι στρατιώτες και οι πολεμάρχοι. Στεκόντανε στη σειρά ένα γύρο, λίγο ψηλότερα από το χώμα, οι περισσότεροι με βγαλμένα μάτια, τρυπημένοι στο στήθος, πολλοί απ' αυτούς κομματιασμένοι από τις σπαθιές. Σε πολλά κεφάλια είχε απομείνει γερό ένα μάτι μοναχά, μα κείνο το μάτι έβλεπε σαν δέκα ζωντανά. Μνήσθητί μου, Κύριε! Χρόνια

πέρασα μέσα σε κείνη την εκκλησιά, και μ' όλα τούτα ανατρίχιαζα, σύγκρυσ με διαπερνούσε. Κείνοι οι χορταριασμένοι τοίχοι ήτανε ζωντανοί, καρδιές χτυπούσανε, νεύρα τανυζόντανε, σπαθιά, σαργίτες, ταρκάσια, σκουτάρια τρίζανε απάνω στα κορμιά... Ετούτοι είναι οι τελευταίοι στρατιώτες του Παλαιολόγου, τότε που ήρτανε και πιάσανε για μετερίζι της απελπισίας το φημισμένο βουνό του Ταυγέτου, σιμά στην αρχαία Σάρτη».¹ Ο Φώτη Κόντογλου, συνέλεξε τα στοιχεία της ελληνορθόδοξης παράδοσης και τα εμφύσησε στα έργα του. Είπε στο προοίμιο της «Έκφρασις τῆς Ὀρθοδόξου Εἰκονογραφίας»: «Ἡ Πάντιμος τέχνη τῆς Εἰκονογραφίας τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι μία τέχνη ἱερά καί λειτουργική, ὅπως εἶναι ὄλαι αἱ ἐκκλησιαστικαῖ τέχναι, ὅπου ἔχουν σκοπόν πνευματικόν. Αἱ ἅγιοι αὐταῖ τέχναι δέν θέλουν νά στολίσουν μόνον τόν ναόν μέ ζωγραφική, διά νά εἶναι εὐχάριστος καί τερπνός εἰς τούς ἐκκλησιαζομένους ἢ νά τέρψουν τήν ἀκοήν τῶν μέ τήν μουσικήν, ἀλλά νά τούς ἀνεβάσουν εἰς τόν μυστικόν κόσμον τῆς πίστεως»².

Συμπλέκοντας λοιπόν γόνιμα το παρελθόν με το παρόν διαμορφώσαμε τον σκοπό του εκπαιδευτικού προγράμματος «ΓΝΩΡΙΖΩ ΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ» ως εξής:

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τις τοιχογραφίες των εκκλησιών του Μυστρά με τη χρονική διαδοχή που ιστορήθηκαν, τις επιδράσεις και το πλαίσιο των κοινωνικοπολιτιστικών συνθηκών του Βυζαντινού Μυστρά στα χρόνια των Παλαιολόγων.
- Να γίνουν αποδέκτες των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Παλαιολόγειας Τέχνης που αποπνέει ένα συνδυασμό καλαισθησίας και υψηλής τεχνικής.
- Να συμπεράνουν, μέσα από την πληθώρα των εκκλησιών και των τοιχογραφιών του τόπου, το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα που διακατείχε τους κατοίκους του Μυστρά, τον καθημερινό τρόπο ζωής και την ενδυμασία τους.
- Να αποκομίσουν οι μαθητές παιδαγωγικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, ιστορικά και εικαστικά οφέλη, μέσα από την δραματοποίηση και τη δημιουργικότητα.
- Να καλλιεργήσουν την κριτική τους σκέψη μέσα από την αντιπαραβολή του σημερινού με τον βυζαντινό κόσμο.
- Να σφυρηλατηθεί η εθνική τους συνείδηση και ταυτότητα μέσα από την αισθητοποίηση της ιστορικής και εικαστικής συνέχειας του Ελληνισμού, δια μέσω της Ορθόδοξης εικονογραφίας των εκκλησιών του Μυστρά.
- Να διαμορφωθεί θρησκευτική συνείδηση μέσω της επαφής τους με την εκκλησιαστική τέχνη.
- Να αντιληφθούν οι μαθητές την αξία και τη μοναδικότητα των αρχαιολογικών μας χώρων ως προς τη διαφύλαξη και κατανόηση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

---

¹ Κόντογλου, Φ. 1976. Σελ. 78

² Κόντογλου, Φ. 1995. σελ.125-126

3.Σύντομη ιστορική αναδρομή σχετικά με το Δεσποτάτου του Μυστρά από το 1262 ως το 1453 μ.Χ.

Η ίδρυση του Δεσποτάτου του Μυστρά ή Δεσποτάτου του Μορέως είναι απόρροια των ιστορικών εξελίξεων των τελευταίων αιώνων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Διακρίνονται δύο μεγάλες περιόδοι άνθισης του Μυστρά. Η πρώτη αρχίζει το 1262 όταν ο πρίγκιπας Γουλιέλμος ο Β΄ Βιλαρδουίνος παραχωρεί στον Μιχαήλ Η΄ τον Παλαιολόγο, ως λύτρο για την αποφυλάκισή του ύστερα από την ήττα του στην μάχη της Πελαγονίας (1259), το κάστρο - «Μέγα Δυναμάριν» - του Μυζηθρά³. Ο κωνοειδής λόφος του Μυζηθρά, λόγω της φυσικής οχύρωσης που προσφέρει, αποτέλεσε καταφύγιο για τους κατοίκους της Λακεδαιμονίας που άρχισαν να μετοικίζουν στον χώρο. Παράλληλα, η έδρα του ορθόδοξου μητροπολίτη, που εκδιώχθηκε από τους Φράγκους, μεταφέρεται στον Μυστρά και συμβάλλει στην εντατικοποίηση του εποίκισμού της νέας βυζαντινής πολιτείας. Η πρώτη αυτή περίοδος φτάνει ως το 1348 όπου οι Βυζαντινές κτίσεις της Πελοποννήσου διοικούνται από έναν διοικητή της αυτοκρατορίας. Η δεύτερη περίοδος αρχίζει το 1348 όταν ο Μανουήλ Καντακουζηνός πήρε τον τίτλο του Δεσπότη του Μυστρά και τελειώνει το 1460 με τη κατάληψη του Μυστρά από τους Τούρκους⁴. Κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο στην διακυβέρνηση του Δεσποτάτου εναλλάσσονται πέντε πρίγκιπες της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων. Ο Μυστράς γίνεται κέντρο πολιτικό και στρατιωτικό, όχι όμως λιγότερο και πολιτιστικό.⁵ Καθίσταται μήτρα υψηλής πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας και αντανακλά τη λάμψη της Κωνσταντινούπολης, παρά τους πολιτικοθρησκευτικούς κλυδωνισμούς και τις συνεχείς εξωτερικές απειλές, στον ευρύτερο χώρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶. Η ζωή μέσα στην καστροπολιτεία του Μυστρά κυλούσε σχετικά ήρεμα και τηρούνταν ζωντανά τα ήθη και οι παραδόσεις της Βυζαντινής εθιμοτυπίας. Καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη του κλίματος ασφάλειας και της ευημερίας για τον λαό, καθώς επίσης και της διαφύλαξης της εθνικής ταυτότητας του ελληνισμού υπήρξε η εκκλησία. Ο Μυστράς έγινε κοιτίδα της αναγέννησης των γραμμάτων και των τεχνών. Από την Κωνσταντινούπολη ήρθαν πνευματικοί άνθρωποι, όπως ο Γεώργιος ο Γεμιστός ή Πλήθων. Ιδιαίτερα όμως, όσον αφορά στην εκκλησιαστική τέχνη, κατά την Παλαιολόγεια ή Υστεροβυζαντινή περίοδο 1204-1453, η εικονογραφία φτάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα και χαρακτηρίζεται ως «Παλαιολόγεια Αναγέννηση».

4.Αξία του εκπαιδευτικού προγράμματος

Ο βυζαντινός Μυστράς αποτελεί από το 1989 μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς της UNESCO⁷ λόγω της ιστορικής και θρησκευτικής του σημασίας. Οι τοιχογραφίες των εκκλησιών του βυζαντινού Μυστρά σχεδόν στο σύνολό τους

³ Αϊβαλής, Π., 2006. σελ.29

⁴ Άσπρα-Βαρδαβάκη, Μ. & Εμμανουήλ, Μ., 2005. σελ. 17-21

⁵ Πουρνάρας, Α. & άλλοι, 1964 σελ. 367

⁶ Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, 2018

⁷ UNESCO -hellas

ανάγονται στον κύκλο των τοιχογραφιών της Παλαιολόγειας ή Υστεροβυζαντινής περιόδου (1204-1453) που χαρακτηρίστηκε ως «Παλαιολόγειος Αναγέννηση». Η διαμόρφωση της Βυζαντινής Τέχνης άρχισε πολύ νωρίτερα από την επίσημη ίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 330 μ.Χ., δανειζόμενη τεχνοτροπικά στοιχεία από τα ταφικά πορträιτα Φαγιούμ και τεχνικούς τρόπους, όπως η εγκαυστική μέθοδος, από την Ύστερη Αρχαιότητα. «Εικόνα» ονόμαζαν οι Βυζαντινοί κάθε θρησκευτική απεικόνιση σε ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες και μικρογραφίες ή μινιατούρες. Οι βυζαντινές εικονογραφίες είναι μια σαγήνη (δίχτυ) που μυεί τον πιστό στην κατάνυξη και την προσευχή. Υπάρχει ένας ακατάλυτος εικαστικός δεσμός ανάμεσα στην αρχιτεκτονική του ναού, τα ιερά κείμενα της ορθοδόξου λειτουργικής, της βυζαντινής ψαλμωδίας και της εικονογραφίας⁸. Η Παλαιολόγεια Τέχνη δεν είναι η απαρχή μίας νέας τέχνης, αλλά η εξέλιξη και η τελειοποίηση της βυζαντινής Εικονογραφίας της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Δύο είναι οι σχολές αγιογραφίας που είχαν ως αφετηρία την Κωνσταντινούπολη, η Μακεδονική σχολή με έργα της αυλής και των μορφωμένων τάξεων που διαπνέονται από τον αναγεννητικό άνεμο εκείνης της εποχής και η Κρητική σχολή που εκφράζει τον Βυζαντινό ιδεαλισμό και διαμορφώνεται οριστικά στην Κρήτη στα τέλη του 15^ο αιώνα. Η Κρητική σχολή εκφράζει την μοναχική λιτότητα, με σκιερούς χρωματισμούς και συγκρατημένες κινήσεις⁹. Στον Μυστρά, οι τοιχογραφίες ακολουθούν τα πρότυπα της Μακεδονικής Σχολής, με χαρακτηριστικά τον ρεαλισμό, την ελευθερία στην κίνηση, τα πλούσια χρώματα και τα «πλατειά» φωτισμένα πρόσωπα και ενδύματα¹⁰.

Εικόνα 1: Η Ανάληψη, εκκλησία Παντάνασσας, Μυστράς 15^{ος} αιώνας. (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

⁸Κοντογλού, Φ 1995

⁹ Γ.Β. Αντουράκης, 1933

¹⁰ Ξενόπουλος, Κ., 2002. σελ. 15

Στη μνημειακή ζωγραφική, ενσωματώνονται δευτερεύουσας σημασίας εικονογραφικά δάνεια από τη Δύση, που δεν αλλοιώνουν τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της ορθόδοξης αγιογραφίας¹¹. Σε τεχνοτροπικό επίπεδο, οι επιδράσεις αυτές δίνουν ζωντάνια και κίνηση στις μορφές. Χαρακτηριστική είναι η αέρινη κίνηση των αγγέλων που κρατούν την δόξα του Κυρίου στην τοιχογραφία της Ανάληψης στο ναό της Παντάνασσας στον Μυστρά.

Επανεισάγεται η πλαστικότητα της απεικόνισης της κλασικής τεχνικής, δημιουργώντας έτσι εικαστικά έργα υψηλής ποιότητας¹². Η ζωγραφική στα χρόνια των Παλαιολόγων αποκτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που της προσδίδουν μια μοναδική ταυτότητα¹³. Η Παλαιολόγεια Αναγέννηση δημιουργήθηκε από «εξάίρετα πνεύματα, άξιων ανδρών, πρόσωπα αξιομνημόνευτης αξίας», σύμφωνα με την έκφραση του G. Vasari¹⁴. Η Παλαιολόγεια Εικονογραφία δεν είναι στατική και τοπικού χαρακτήρα τέχνη, αλλά γίνεται το μεταίχμιο για τη μετάβαση στην «Κρητική Σχολή» αγιογραφίας. Η ζωγραφική πορεία των τοιχογραφιών του Μυστρά ξεχωρίζει με την ποικιλία στις τεχνοτροπίες της ζωγραφικής που διαμορφώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, αλλά και με τις διάφορες επιδράσεις που ενσωμάτωθηκαν δημιουργικά από τους εικονογράφους. Δεν μπορούμε να απομονώσουμε τα χαρακτηριστικά των τεχνοτροπιών που διαμορφώθηκαν στην εικονογράφιση κάθε ναού, γιατί συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, παρόλα αυτά μπορούμε να αναφερθούμε σε αντιπροσωπευτικά, τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της Παλαιολόγειας τέχνης και σε χαρακτηριστικές τοιχογραφίες συγκεκριμένων ναών, που είναι έκδηλα αυτά τα στοιχεία. Η πρώτη ζωγραφική φάση εντοπίζεται σύμφωνα με τον Γάλλο αρχαιολόγο Gabriel Millet στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου πιθανότατα ιδρύθηκε γύρω στα 1270, ανακαινίστηκε λίγο αργότερα, το 1291/2 και πήρε την τελική, σημερινή μορφή του κατά το β' μισό του 15ου αιώνα. Η εκκλησία ανήκει στο λεγόμενο "μικτό τύπο του Μυστρά" και συνδυάζει την τρίκλιτη βασιλική στο ισόγειο και τον πεντάτρουλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό στο υπερώο, με τρεις τρίπλευρες ασίδες ανατολικά.

---

¹¹ Ιωάννα Στούφη- Πουλημένου, 2007

¹² Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν. 2008

¹³ Χατζηδάκης, Μ. 1977 σελ. 173-174

¹⁴ Βαζάρι, Τζ. 1997

Εικόνα 2: Άγιος Δημήτριος Μυστράς 1270 μ.Χ. περίπου. (φωτ. Παπαδόγιαννη, Ε. 2018)

Είναι ο παλαιότερος ναός του Μυστρά και αποτέλεσε τον Μητροπολιτικό ναό της πόλης. Στο δάπεδο του ναού εικονίζεται σε ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα ο δικέφαλος αετός, διφυές θρησκευτικό και εθνικό σύμβολο του ελληνικού λαού.¹⁵ Στον ναό αυτό έγινε το 1449, η στέψη του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου. Ο Γάλλος αρχαιολόγος Gabriel Millet διακρίνει στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά, που προηγούνται χρονικά από τους υπόλοιπους ναούς, «αρχαϊκά» και «κυβιστικά» τεχνοτροπικά στοιχεία.¹⁶ Πιο συγκεκριμένα: Η «Κυβιστική» τεχνοτροπία προσδίδει την αίσθηση κάποιου όγκου και βάρους στις μορφές και τα σώματα. Οι πτυχώσεις των υφασμάτων, έχουν γωνιώδη συμμετρι-κότητα και καταλήγουν σε τσακισμένες γωνίες. Τα βουνά αποδίδονται με κυβιστική σχηματοποίηση και υψώνονται απότομα και ασυνήθιστα. Η τεχνοτροπία αυτή ονομάστηκε «βαριά τεχνοτροπία» - «heavy style» και αντλεί χαρακτηριστικά από Φράγκικες, δυτικές επιδράσεις¹⁷. Οι μορφές δεν αποδίδονται με «φυσικότητα», είναι κοντές, βαριές και στερούνται πλαστικότητας, επειδή δεν ακολουθούν τις αρχές της επιστημονικής προοπτικής. Η βυζαντινή αυτή πρωτοτυπία, η απλότητα, η σαφήνεια, η αυστηρότητα, η δύναμη με την οποία αποδίδονται οι μορφές, αποπνέει τη μεγάλη πνευματικότητα της βυζαντινής τέχνης. Ο Κόντογλου αναφέρει ότι: «Η αλήθεια στην τέχνη, είναι πιο βαθιά απ' τις αναλογίες κι απ' τη φυσικότητα, βρίσκεται στην ουσία του κάθε τι που κάνει ο τεχνίτης». Ένα έργο μπορεί να είναι «φυσικό και γι' αυτό ίσια ίσια να μην είναι καλό». Χαρακτηριστικό παράδειγμα τοιχογραφίας με κυβιστικές επιδράσεις είναι «Το μαρτύριο του Αγίου Δημητρίου» στον ομώνυμο ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά.

¹⁵ Αρχιμ. Γαλανόπουλου, Μ. 1939, σελ. 144-145

¹⁶ 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2012

¹⁷ Χατζηδάκης, Μ. 1979 σελ. 161-163

Εικόνα 3: «Το μαρτύριο του Αγίου Δημητρίου» Μυστράς, Άγιος Δημήτριος, 1270-1287
(φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Επιπλέον, η τεχνική της «Βυζαντινής ανάστροφης προοπτικής» που εντοπίζεται χαρακτηριστικά, στην «Ετοιμασία του Θρόνου», πάνω από το διακονικό στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, παρουσιάζει γραμμές που δεν συγκλίνουν σε ένα σημείο φυγής πίσω από την ζωγραφική παράσταση, αλλά συγκλίνουν ανάστροφα προς τον θεατή, ώστε με τον τρόπο αυτό να επιτυγχάνεται η αίσθηση της προσωπικής, ζωντανής σχέσης του πιστού με την υπόσταση του Θεού και των Αγίων. Αλλάζουν οι φυσικές αναλογίες, μεγαθύνεται ό,τι είναι σπουδαιότερο και έτσι επιτυγχάνεται μια οπτική εσωτερική τάξη που προβάλλει τις πνευματικές αξίες.

Εικόνα 4: Οδηγήτρια ή Αφεντικό- Μυστράς 1310 (φωτ. Παπαδόγιαννη, Ε. 2018)

Εικόνα 5: «*Ηίαση του εκ γενετής τυφλού*» & «*Ηίαση της πεθεράς του Πέτρου*», ναός Οδηγήτριας, Μυστράς, α' τέταρτο 14^{ου} αι. (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Η Οδηγήτρια ή Αφεντικό κτίστηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα ως το νέο καθολικό της μονής του Βροντοχίου. Ο ναός είναι επιβλητικό κτίριο με τοξωτές αψίδες, πολλά κλίτη και πυργόσχημα παρεκκλήσια. Στον ναό αυτό εντοπίζονται αρχαϊκά στοιχεία. Υπάρχει μια αναβίωση και ζωγραφική απόδοση της «κλασικής τάσης» που αντλείται από εικονογραφημένα χειρόγραφα, που μεταφέρουν και αντιγράφουν, παλιότερα μοτίβα της ζωγραφικής Αρχαιότητας. Οι τοιχογραφίες είναι πολυπρόσωπες και διακρίνονται για την κομψότητα και την αέρινη κίνηση των μορφών, καθώς επίσης και τον πλούτο των χρωμάτων. Η θεματολογία εμπλουτίζεται και οι μορφές αποκτούν χάρη, κομψότητα και διαπνέονται από μία αίσθηση αέρινης και ρυθμικής κίνησης ¹⁸. Το σχήμα των ματιών είναι αυγόσχημο και το βλέμμα εκφραστικό και τρυφερό. Υπάρχει χαρακτηριστική τριγωνική σκιά ανάμεσα στα φρύδια και καλογραμμένα βλέφαρα. Η μύτη κοντυλένια και το στόμα μικρό και καλοσχεδιασμένο.

Εικόνα 6: «*Οιεράρχης Ζαχαρίας*» Οδηγήτρια, Μυστράς, α' τέταρτο 14^{ου}. (φωτ. από DVD Μυστρά, 2008)

¹⁸ Χατζη

Εικόνα 7: «Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος πηγή», Οδηγήτρια, Μυστράς α' τέταρτο του 14^{ου} αι.
(φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Εικόνα 8: «Η Παρθένοσ και το Βρέφος» Μυστράς, Οδηγήτρια, α' τέταρτο 14^{ου} αιώνα
(φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Εικόνα 9: «Ο Χορός των Αγίων» Μυστράς Οδηγήτρια, α' τέταρτο του 14^{ου} αι.»
(φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Το πλάσιμο είναι γλυπτικό και τα φωτίσματα πλατιά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι «Ο χορός των Αγίων» στον ναό της Οδηγήτριας του Μυστρά. Είναι αριστουργηματικό έργο, που συγκεντρώνει αρκετά αρχαϊκά στοιχεία. Η αγιογραφία είναι εμπνευσμένη από τη φράση «Μετά πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων» και για

τον λόγο αυτό, οι μορφές είναι εξιδανικευμένες, μακριά από στερήσεις και ασκητικότητα, τα πρόσωπα είναι πλατιά και στρογγυλά, τα πόδια λεπτά, πατούν ανάλαφρα στο έδαφος και οι πτυχώσεις στα μιάτια πέφτουν κατακόρυφα, όπως στα πρώιμα ψηφιδωτά της Ραβέννας¹⁹.

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα κτίστηκε ο ναός της Περιβλέπτου που λειτουργούσε ως καθολικό μοναστηριού αφιερωμένο στην Παναγία. Ως κτήτορες αναφέρονται ο πρώτος Δεσπότης του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνός και η σύζυγός του Ισαβέλλα ντε Λουζινιάν. Ο εικονογραφικός διάκοσμος παρουσιάζει επίσης, ενσωματωμένα αρχαϊκά στοιχεία. Στην τοιχογραφία του Μυστικού Δείπνου αρχαϊκό

¹⁹ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

στοιχείο αποτελεί η παρουσία του Ιησού Χριστού στην άκρη του τραπέζιου, ενώ στο Παλαιολόγειο σχήμα ο Ιησούς τοποθετείται στο κέντρο ημικυκλικού τραπέζιου και οι μαθητές εκατέρωθεν ²⁰.

Εικόνα 10: Καθολικό Ι.Μ. Περιβλέπτου - Μυστράς

τέλη 14^{ου} αιώνα (φωτ. Τζαντετά, Α. 2018)

Εικόνα 11: «Ο Μυστικός Δείπνος», Μυστράς, Περίβλεπτος, γ' τέταρτο του 14^{ου} αι.

(φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Αναβιώσεις της ύστερης αρχαιότητας 4ος-6ος αιώνας μ.Χ. αποτελούν οι εμπλουτισμένες με πολλά πρόσωπα παραστάσεις της καθημερινής ζωής. Στην τοιχογραφία της Βάπτισης του Ιησού Χριστού, στην Περίβλεπτο του Μυστρά, πλήθος ανθρώπων παρακολουθούν τη σκηνή. Μητέρες κρατούν γυμνά βρέφη στην αγκαλιά τους για να βαπτιστούν και αυτά από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Επίσης, η αντίστοιχη αγιογραφία της Βάπτισης στην Οδηγήτρια, παρουσιάζει προσωποποιημένες μορφές πάνω σε δελφίνια. Οι μορφές του ψαρά και των κολυμβητών απηχούν την ύστερη αρχαιότητα και την ανανεωτική επανεισαγωγή στοιχείων της κλασικής τέχνης στην Παλαιολόγεια Αναγέννηση²¹.

²⁰ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

²¹ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

Εικόνα 12: «Η Βάπτιση του Ιησού» εκκλησία Περίβλεπτος, Μυστράς γ' τέταρτο 14^{ου} αι. (φωτ. Γκλέκας, I. 2019)

Εικόνα 13: «Η Βάπτιση» εκκλησία Οδηγήτριας, Μυστράς α' τέταρτο 14^{ου} αι. (φωτ. Γκλέκας, I. 2019)

Το μοναστήρι της Παντάνασσας ανήκει στον 15^ο αι και εγκαινιάστηκε το 1428. Σύμφωνα με τα μονογράμματα και τις επιγραφές, ιδρυτής είναι ο Ιωάννης Φραγκόπουλος. Το καθολικό της Μονής της Παντάνασσας, έχει σπάνιο αρχιτεκτονικό τύπο που ονομάζεται «μικτός» ή «τύπος του Μυστρά». Τρίκλιτη Βασιλική με κιονοστοιχίες από τρεις κίονες στη βάση και πεντάτρουλος σταυροειδής

Εικόνα 14: Το καθολικό της Μονής της Παντάνασσας, Μυστράς 15^{ος} αι. (φωτ. Τζανετέα, Α. 2018)

εγγεγραμμένος στον όροφο.²² Λόγω της θέσης του στην πλαγιά του λόφου και της στενότητας του χώρου, ο ναός είναι σε ανώτερο επίπεδο από τα υπόλοιπα κτίρια της μονής και το γεγονός αυτό χαρίζει μοναδική ομορφιά και επιβλητικότητα ιδίως στον επισκέπτη που αενίξει το συγκρότημα από τις υπώρειες του λόφου. Οι τοιχογραφίες της Παντάνασσας ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Οι παλαιότερες τοιχογραφίες διασώζονται στα υπερώα και χρονολογούνται στα 1430, αμέσως μετά την οικοδόμηση του ναού. Στον νάρθηκα του ναού, σε εσοχή πάνω από τάφο που περιβάλλεται από καμάρα (Αρκοσόλιο), βρίσκεται τοιχογραφία με τη μορφή του Μανουήλ Λασκάρως του Χατζίκη και φέρει την χρονολογία 1444/5.

Εικόνα 15: Ταφικό πορτρέτο του Μανουήλ Λασκάρως του Χατζίκη, Μονή Παντάνασσας, Μυστράς 1445. (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Ορισμένες τοιχογραφίες που έχουν ιστορηθεί σε υψηλά τμήματα του μνημείου ανήκουν στον 17^ο αιώνα. Ο διάκοσμος του ισογείου του ναού της Παναγίας Παντάνασσας τοποθετείται χρονικά στον 18^ο αιώνα και έχει εμπλουτιστεί με θέματα παρμένα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, καθώς επίσης από τα συναξάρια

²² Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

και την υμνολογία.²³ Οι τοιχογραφίες της Παντάνασσας αποπνέουν ζωγραφικά τη φρεσκάδα της άνοιξης, αφού υπάρχει χρωματική ευφορία, ζωντανά χρώματα στα τοπία, έντονα χρωματισμένα αρχιτεκτονήματα και ενδύματα στις μορφές. Τέτοιου είδους χαρακτηριστικά συγκεντρώνει η τοιχογραφία που απεικονίζει την «Βαϊοφόρο», όπου ο Ιησούς Χριστός καθισμένος σε λευκό γαϊδουράκι, επευφημείται από τους κατοίκους της πόλης. Η σκηνή γίνεται ιδιαίτερα χαρούμενη από την παρουσία των πολλών παιδιών, που βρίσκονται σε μικρότερη κλίμακα εμπρός από τον Ιησού, αλλά ακόμα και πάνω στο δέντρο.²⁴

Εικόνα 16: «Βαϊοφόρος, εκκλησία Παντάνασσας, Μυστράς, 1445(φωτ. Γκλέκας, 1.2019)

5.Καινοτόμα στοιχεία της Παλαιολόγειας τέχνης

Οι μισοκρυμμένες μορφές: Σε ένα σπάραγμα που βρέθηκε στο παρεκκλήσιο του Αγίου Χριστοφόρου στον Μυστρά, απεικονίζεται όμιλος από τρεις γυναικείες μορφές από τις οποίες η μεσαία είναι μισοκρυμμένη από τις άλλες δύο. Το στοιχείο αυτό είναι καινοτόμο στην Παλαιολόγεια Τέχνη και παρατηρείται σε πολυπρόσωπες τοιχογραφίες. Επίσης, χαρακτηριστικό είναι και το στοιχείο της καστανής γραμμής στο περίγραμμα των προσώπων.

²³ Άσπρα Βαρδαβάκη, Μ. σελ.122-128

²⁴ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

Εικόνα 17: «Όμιλος τριών νεανικών μορφών», Μυστράς, παρεκκλήσι Αγίου Χριστοφόρου, δ΄ τέταρτο 14ου αι. (φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Τεχνοτροπική εξέλιξη στα μετάλλια: Η απεικόνιση ιερών μορφών μέσα σε μετάλλια εμφανίζεται ήδη από τη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Μέσα σε απλό, κυκλικό μετάλλιο απεικονίζεται ο Ιησούς ως βρέφος, στην αγκαλιά της Θεοτόκου, στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας. Στην Παλαιολόγειο εικονογραφική περίοδο στον Μυστρά η αγιογράφηση μέσα σε μετάλλια υιοθετείται και εξελίσσεται τεχνοτροπικά. Ενδεικτικά, στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά, παρουσιάζεται ζώνη Αγίων και Μαρτύρων σε προτομές, που περικλείονται σε κυκλικά μετάλλια, εγγεγραμμένα σε τετράγωνα πλαίσια, που φέρουν λευκό, φυτικό διάκοσμο. Στον τρούλο της Περιβλέπτου του Μυστρά απεικονίζεται σε μετάλλιο ο «Παντοκράτορας» με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι η ταινία του μεταλλίου δεν είναι

Εικόνα 18: Ζώνη στηθαίων αγίων και μαρτύρων, εκκλησία Αγίου Δημητρίου, Μυστράς, 1270-1285 (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Εικόνα 19 «Ο Χριστός Παντοκράτωρ» Μυστράς, Περιβλεπτος γ' τέταρτο 14ου αι
(φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

μόνο διακοσμητική, αλλά φέρει την επιγραφή «ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΙΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ».

Εικόνα 20: «Θεοτόκος Δεομένη, ναός Αγίας Σοφίας Μυστράς,
β' μισό 14^{ου} αι. (φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Επίσης, σε μετάλλιο που περιβάλλεται από διπλή ταινία, απεικονίζεται στον θόλο ή «φουρνικό» του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου της Αγίας Σοφίας στον Μυστρά η «Θεοτόκος Δεομένη» στον τύπο της «Βλαχερνίτισσας», με τα χέρια απλωμένα σε δέηση, ενώ στο στήθος της, μέσα σε ασπίδα, βρίσκεται ο μικρός Χριστός. Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Χριστοφόρου του Μυστρά έχει αγιογραφηθεί ένθρονος ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο αρχιεπισκοπικός σάκκος του οποίου φέρει σταυρούς εγγραμμένους μέσα σε μετάλλια.

Εικόνα 21: «Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, παρεκκλήσι Αγίου Χριστοφόρου, Μυστράς, τέλη 14^{ου} αι. (φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Άγιο Μανδήλιο: Το Άγιο Μανδήλιο ανήκει στις χειροποίητες εικόνες και σύμφωνα με την Ιερά Παράδοση η μορφή του Ιησού Χριστού αποτυπώθηκε πάνω στο μαντήλι της Αγίας Βερονίκης, όταν εκείνη σκούπισε το ματωμένο Του πρόσωπο στην πορεία Του προς τον Γολγοθά. Ως θέμα αγιογραφίας εισάγεται τον 11^ο αιώνα²⁵. Στην Παλαιολόγεια τέχνη διακρίνονται δύο εικονογραφικοί τύποι. Ο πρώτος και προγενέστερος απεικονίζει το Άγιο Μανδήλιο ως λευκό, τεντωμένο ύφασμα, ακολουθώντας την παλιά παράδοση σύμφωνα με την οποία το Μανδήλιο ήταν καρφωμένο σε σανίδα. Τύπος τέτοιου Μανδηλίου είναι εικονογραφημένο στην Παντάνασσα.

Εικόνα 22: «Άγιο Μανδήλιο», Μυστράς, Παντάνασσα, 15ος αι. (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

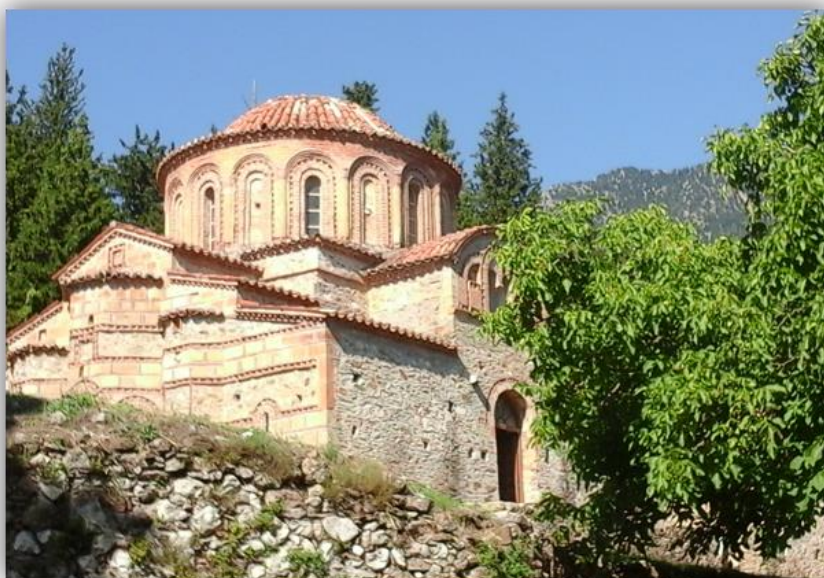
²⁵ Άσπρα-Βαρδαβάκη, Μ. σελ. 149

Ο δεύτερος εικονογραφικός τύπος αναπαριστά το Άγιο Μανδήλιο, δεμένο στις άκρες με κόμπους. Έτσι, το Μανδήλιο στο κέντρο παίρνει σχήμα ωοειδές, με τις δυο του άκρες να κρέμονται προς τα κάτω²⁶.

Εικόνα 23: «Άγιο Μανδήλιο», Μυστράς, Περίβλεπτος, γ' τέταρτο 14ου αι. (φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

Αρκοσόλια - ταφικά πορτρέτα: Εντός των περισσότερων βυζαντινών εκκλησιών του Μυστρά υπάρχουν παρεκκλήσια που έχουν ταφικό χαρακτήρα. Οι τάφοι ανοίγονται μέσα στον τοίχο της εκκλησίας και πάνω από αυτούς, δημιουργούνται τοξωτές εσοχές στις οποίες απεικονίζονται είτε τα πορτρέτα των κεκοιμημένων σε στάση δέησης, συνήθως προς τη Θεοτόκο, είτε τοιχογραφίες με θέμα την «Κοίμηση της Θεοτόκου». Στα αρκοσόλια αυτά ενταφιάζονται εξέχοντα πρόσωπα, όπως μέλη της οικογένειας των Δεσποτών, δωρητές και κρατικοί ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι²⁷. Στους Αγίους Θεοδώρους του Μυστρά, στην επιφάνεια της εσοχής του αρκοσολίου υπάρχει, σύμφωνα με την επιγραφή, το πορτρέτο του Μανουήλ Παλαιολόγου.

Εικόνα 24: Άγιοι Θεόδωροι - Μυστράς τέλη 13^{ου} αιώνα (φωτογραφία από Παπαδόγιαννη, Ε. 2018)

²⁶ Ασπρα-Βαρδαβάκη, Μ. 2005 σελ.150

²⁷ Ζίας, Ν. & άλλοι 2001

*Εικόνα 25:
Ταφικό πορτρέτο ενός
Μανουήλ Παλαιολόγου,
παρεκκλήσιο Αγίων
Θεοδώρων, Μυστράς
1423 ή 1453
(φωτ. Τζαντετά, Α. 2018)*

Η μορφή εικονίζεται σε στάση δέησης, εμπρός από τη Θεοτόκο που κρατά στην αγκαλιά της τον μικρό Χριστό. Από την ενδυμασία των απεικονιζόμενων μορφών πληροφορούμαστε για την κοινωνική τάξη και καταγωγή των κεκοιμημένων. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος φορά σκουρόχρωμο, εξωτερικό χιτώνα, που συγκρατείται στη μέση με πολυτελή ζώνη. Το λευκό μαντήλι, που είναι δεμένο στη ζώνη, φανερώνει την αριστοκρατική του καταγωγή. Μέσα από τον χιτώνα φορά λευκό υποκάμισο, με εφαρμοστά μανίκια που κλείνουν στον καρπό με τέσσερα κουμπιά. Ο τύπος αυτός ενδυμασίας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στα χρόνια των Παλαιολόγων. Επίσης, στην Οδηγήτρια του Μυστρά, στην επιφάνεια της εσοχής του αρκοσολίου υπάρχει ζεύγος ικετών που ανάγεται χρονολογικά στο α' τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Οι μορφές των ικετών εικονίζονται σε στάση δέησης, εκατέρωθεν της Θεοτόκου που κρατά στην αγκαλιά της τον μικρό Χριστό.

*Εικόνα 26: «Ζεύγος ικετών»,
Μυστράς, Οδηγήτρια, α' τέταρτο
14ου αι. (φωτ. από Μυστράς
DVD, 2008)*

Η ενδυμασία των απεικονιζόμενων μορφών φανερώνει και εδώ την κοινωνική τάξη και καταγωγή των κεκοιμημένων. Ο ικέτης φορά πολυτελές ένδυμα με φυτικό διάκοσμο. Το χαρακτηριστικό μαντίλι που είναι δεμένο στη μέση του φανερώνει την ευγενική του καταγωγή. Η ικέτισσα φορά ερυθρόμορφο ένδυμα που φέρει χρυσοκεντητική και στο κεφάλι έχει υφασμάτινο κάλυμμα. Επίσης, στο νότιο παρεκκλήσιο της Οδηγήτριας, ιδιαίτερο ενδυματολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει απεικονιζόμενο ζεύγος αριστοκρατών. Ο άνδρας φορά πολυτελές χρυσοκέντητο, μακρύ ένδυμα, που φέρει φυτικό διάκοσμο. Η σύζυγός του φορά κομψό, μακρύ, πορφυρό ένδυμα, διακοσμημένο με χρυσές ταινίες. Τα μανίκια είναι στενά και στους ώμους πέφτει ελεύθερα πιθανόν μαντίλι, το οποίο συνηθιζόταν από τις γυναίκες την εποχή εκείνη.²⁸ Στον ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά, στο νότιο παρεκκλήσιο, παριστάνεται στο αρκοςόλιο η πολυπρόσωπη σύνθεση της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Εικόνα 27: Ταφικό πορτρέτο του σκουτερίου Κανιώτη και της συζύγου του, Ναός Οδηγήτριας, Μυστράς 14^{ος} - 15^{ος} αι. (φωτ. από Μυστράς DVD, 2008)

Στην Παλαιολόγεια ζωγραφική, εισάγονται νέα στοιχεία, όπως η στροφή στο σώμα του Ιησού Χριστού, μέσα σε ημικυκλική «Δόξα», στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Οι Απόστολοι δεν παριστάνονται να έρχονται μόνο μέσα σε νεφέλη, αλλά βρίσκονται και γύρω από το νεκρικό κρεβάτι ολοφυρόμενοι. Δεν απεικονίζεται επίσης το επεισόδιο με τον Ιεφωνία. Οι μορφές έχουν σκούρους τόνους στα σαρκώματα και έντονα λευκά φωτίσματα.²⁹

²⁸ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

²⁹ Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν, 2008

6. Συμβατότητα του εκπαιδευτικού προγράμματος με τα Α.Π.Σ. και Δ.Ε.Π.Π.Σ. Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Το προτεινόμενο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Γνωρίζω τις Βυζαντινές Τοιχογραφίες του Μυστρά» είναι συμβατό με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) και με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ, 2003) της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Μπορεί να διαχυθεί διαθεματικά, ως προς τις βιωματικές δραστηριότητες, στα διδακτικά αντικείμενα της Ιστορίας, της Γλώσσας, των Μαθηματικών, των Θρησκευτικών, των Εικαστικών, των Τ.Π.Ε. και της Θεατρικής Αγωγής.

7. Διδακτικοί στόχοι προγράμματος

Οι μαθητές:

- Να γνωρίσουν τις τοιχογραφίες της Παλαιολόγειας περιόδου.
- Να προσεγγίσουν εικαστικά-τεχνοτροπικά τις τοιχογραφίες.
- Να δραματοποιήσουν σκηνές τοιχογραφιών.
- Να πραγματοποιήσουν δημιουργικές δραστηριότητες.
- Να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους με τη σχετική ορολογία.

8. Στόχοι προαπαιτούμενων εισαγωγικών γνώσεων

Οι μαθητές:

- Να πληροφορηθούν σχετικά με την Παλαιολόγεια ή Υστεροβυζαντινή περίοδο στον Μυστρά.
- Να εξοικειωθούν μέσω εποπτικού υλικού με τις τοιχογραφίες του Μυστρά.
- Να συζητήσουν σχετικά με τις βασικές λέξεις της ορολογίας της αγιογραφίας που συμπεριλαμβάνονται στο γλωσσάρι, όπως ιμάτιο, χιτώνας ειλητάριο κ.ά.
- Να πληροφορηθούν αναφορικά με τη καθημερινή ζωή και την ενδυμασία στα χρόνια των Παλαιολόγων.

9. Προαπαιτούμενες γνώσεις και δεξιότητες

Προτείνεται στο εργαστήριο Η/Υ του σχολείου, οι μαθητές χωρισμένοι σε μικροομάδες 3-4 ατόμων, να περιηγηθούν στα παρακάτω:

- Στο DVD του Υπουργείου Πολιτισμού «Μυστράς, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν» (αν είναι διαθέσιμο), ώστε να αποκτήσουν οπτικά ερεθίσματα των τοιχογραφιών του Μυστρά, με στόχο να αντιληφθούν ότι η τέχνη είναι ενιαία και διαχρονική στο πέρασμα των αιώνων. Στη συνέχεια να φτιάξουν τα ηλεκτρονικά «παζλ» των τοιχογραφιών στο πεδίο «Ανακάλυψη» του DVD, ώστε να εστιάσουν την προσοχή τους στις λεπτομέρειες των τοιχογραφιών.
- Να περιηγηθούν στο διαδίκτυο με την επίβλεψη και καθοδήγηση των εκπαιδευτικών, ώστε να εντοπίσουν γεωγραφικά τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, να αναζητήσουν σχετικές πληροφορίες και να δουν εικόνες.

- Να κάνουν σχετική συζήτηση και να καταγράψουν ερωτήσεις και απορίες που τους δημιουργήθηκαν.

Εικόνα 28: «Ο Άγιος Μάμας» Μυστράς, Άγιος Δημήτριος 1270-1285(φωτ. Γκλέκας, Ι. 2019)

10.ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΕΚΠ/ΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΚΠ/ΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: «ΓΝΩΡΙΖΩ ΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Α. ΕΠΙΠΕΔΟ (Μαθητές Δημοτικού)

«Παιχνίδι ανακάλυψης των ζωγραφισμένων μυστικών»:

Δημιουργούμε το σενάριο του παιχνιδιού λέγοντας στους μαθητές ότι σε μια κρύπτη ενός βυζαντινού ναού του Μυστρά ανακαλύψαμε ένα κρυμμένο βιβλιάρκι (χειρόγραφο κώδικα) που μέσα στις σελίδες του, οι αγιογράφοι είχαν γράψει τα μυστικά της τέχνη τους. Τα γράμματα ήταν πολύ όμορφα με στριφογυριστές γραμμές, (Βυζαντινό αλφάβητο) που έμοιαζαν αρκετά με τα δικά μας. Στο μυστικό βιβλίο ήταν γραμμένες και μερικές περίεργες λέξεις, όπως προπλασμός, σάρκωμα, φώτισμα κ.α.(γλωσσάρι του αγιογράφου) που πρώτη φορά τις ακούγαμε. Έγραφαν συνταγές (αναμείξεων) για τα χρώματα σε σκόνη (αυγοτέμπερες) που χρησιμοποιούσαν. Μερικά χρώματα μάλιστα είχαν περίεργες ονομασίες. Για παράδειγμα το κίτρινο το έλεγαν ώχρα, το σκούρο κόκκινο το ονόμαζαν χονδροκόκκινο, ενώ το ανοιχτό κόκκινο κιννάβαρι. Για το καφέ, ανάλογα με την απόχρωση είχαν την ονομασία όμπρα ωμή και όμπρα ψημένη, σιέννα ωμή και σιέννα ψημένη. Το σπουδαιότερο ήταν ότι μερικά χρώματα δεν έπρεπε να τα βάζουν όπως και όπου ήθελαν, αλλά

έπρεπε να βάζουν το σωστό χρώμα στη σωστή θέση. Για παράδειγμα το λευκό, το κόκκινο, το μπλε, το κίτρινο είχαν συμβολισμούς, αλλά δεν ξέρουμε ποιους. Σε μια άλλη σελίδα του βιβλίου αυτού, έγραφε για κάποια αντικείμενα που κρατούσαν στα χέρια τους οι άγιοι, όπως σταυροί, σπαθιά, ειλητάρια, ασπίδες κ.α., αλλά η σελίδα στο κάτω μέρος ήταν σκισμένη και δεν μπορούμε να καταλάβουμε σε ποιο χέρι έπρεπε να κρατούν το κάθε αντικείμενο. Προς το τέλος του βιβλίου έλεγε ότι κανένας αγιογράφος δεν έπρεπε να ξεχαστεί και να ζωγραφίσει κάτι φανταστικό, αλλά μόνο αυτά που είναι γραμμένα στα ιερά βιβλία της εκκλησίας. Υπήρχαν πολλές ακόμα πληροφορίες γραμμένες στο σπουδαίο βιβλίο των αγιογράφων του Μυστρά, που ευτυχώς τις πήραν οι σημερινοί αγιογράφοι και ζωγραφίζουν όπως ζωγράφιζαν και τότε οι προπαπούδες τους, βυζαντινοί αγιογράφοι. Ας χωριστούμε λοιπόν σε ομάδες και ας παρατηρήσουμε πιο προσεκτικά τις τοιχογραφίες και ίσως λύσουμε το μυστήριο και ανακαλύψουμε τα κρυμμένα μυστικά που ενώ τα βλέπουμε δεν τα βλέπουμε και δεν τα καταλαβαίνουμε. Αλλά πριν αρχίσουμε την αναζήτηση των ζωγραφισμένων μυστικών, ας κοιτάξουμε τους αγίους στα μάτια και ... ίσως μας τα αποκαλύψουν.

A. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ: «ΔΙΚΕΦΑΛΟΣ ΑΕΤΟΣ»

Πάνω σε κάρτες υπάρχουν καταγραμμένες λέξεις κλειδιά: 1. ΣΤΑΥΡΟΣ, 2. ΕΙΛΗΤΑΡΙΟ, 3. ΣΠΑΘΙ, 4. ΑΣΠΙΔΑ, 5. ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ κ.ά. Σε κάθε μικροομάδα των δύο-τριών παιδιών δίνουμε από ένα καρτελάκι. Ζητάμε από τους μαθητές να εστιάσουν την προσοχή τους στα αντικείμενα που κρατούν στα χέρια τους οι άγιοι. Οι μαθητές περιηγούνται στον ναό, παρατηρούν και καταγράφουν ή επισημαίνουν προφορικά **τι κρατούν οι άγιοι και σε ποιο χέρι** (αριστερό ή δεξί). Μετά την καταγραφή ή τον εντοπισμό η κάθε μικροομάδα ανακοινώνει στην ολομέλεια τις παρατηρήσεις, ώστε να εκμαιευτούν συμπεράσματα, όπως για παράδειγμα ότι οι Άγιοι κρατούν τον σταυρό πάντα στο δεξί χέρι, το ευαγγέλιο στο αριστερό για να ευλογούν με το δεξί κλπ.

B. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΧΡΩΜΑΤΩΝ: «ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΟΡΦΥΡΑ»

Μοιράζουμε σε κάθε μικροομάδα καρτελάκια με τα εξής χρώματα: 1. ΛΕΥΚΟ, 2. ΚΟΚΚΙΝΟ, 3. ΜΠΛΕ, 4. ΚΙΤΡΙΝΟ. Παρατηρούν και καταγράφουν ή εντοπίζουν τα χρώματα των ενδυμάτων σε συγκεκριμένες εικονιζόμενες μορφές. Κατόπιν συγκεντρώνονται οι μικροομάδες και ανακοινώνουν τις παρατηρήσεις τους. Στόχος της δραστηριότητας είναι να ανακαλυφθεί ότι τα χρώματα δεν τοποθετούνται τυχαία στις μορφές, αλλά είναι συγκεκριμένα και συμβολικά. Για παράδειγμα οι Άγγελοι και οι Μάρτυρες, ο Ιησούς στην Ανάσταση απεικονίζονται με λευκά ιμάτια που συμβολίζουν το Φως, τη Θεία Δόξα, και την Αγνότητα. Η Παναγία φορά κόκκινο μαφόριο, γιατί είναι χρώμα βασιλικό (επίδραση από το πορφυρό χρώμα που φορούσαν οι αυτοκράτορες), ενώ παλαιότερα η Παναγία εικονιζόταν με μπλε.

Γα. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ: «ΛΑΖΑΡΕ, ΔΕΥΡΟ ΕΞΩ»

(α. Δραματοποίηση για μικρά παιδιά)

Στη δραστηριότητα «ΛΑΖΑΡΕ ΔΕΥΡΟ ΕΞΩ» οι μαθητές καλούνται να αναπαραστήσουν βιωματικά την Ανάσταση του Λαζάρου από τον Ιησού Χριστό, στη Βηθανία, το Σάββατο πριν από το Πάσχα. Σημείο αναφοράς και αφορμής αποτελεί η τοιχογραφία της Ανάστασης του Λαζάρου την οποία τα παιδιά έχουν προηγουμένως παρατηρήσει προσεκτικά, συζητήσει και εξηγήσει. Η δραματοποίηση έχει σκοπό να βοηθήσει τα παιδιά να αντιληφθούν ότι οι τοιχογραφίες δεν είναι τυχαίες ζωγραφικές αναπαραστάσεις, αλλά θρησκευτικές απεικονίσεις που έχουν πηγή έμπνευσης τα ιερά κείμενα της Καινής και της Παλαιάς Διαθήκης, των Πράξεων των Αποστόλων και των Επιστολών και τους βίους των Αγίων. Η δραματοποίηση είναι απλή και αφαιρετική. Επιλέγονται πέντε πρόσωπα :

1. Αναγνώστης
2. Ιησούς
3. Λάζαρος
4. Μάρθα
5. Μαρία

Στη μουσειοσκευή διατίθενται τα κατάλληλα ενδύματα και καλύμματα κεφαλής που μπορούν να φορέσουν τα παιδιά εύκολα έξω από τα ρούχα τους, ώστε να υποδυθούν τα αντίστοιχα πρόσωπα. Στη δραματοποίηση μπορούν να συμμετέχουν τρία τέσσερα παιδιά ακόμα, που θα υποδύονται τους κατοίκους της Βηθανίας. Αφού τα παιδιά είναι έτοιμα ο αναγνώστης διαβάζει αργά αργά το κείμενο της Ανάστασης του Λαζάρου και τα υπόλοιπα παιδιά, ελεύθερα εκτυλίσσουν την δραματοποίηση με κίνηση. Η δραματοποίηση μπορεί να επαναληφθεί και από τις άλλες ομάδες των παιδιών.

Γβ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ «ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ» :

(β. Δραματοποίηση για μικρά παιδιά)

Με την ίδια διαδικασία που ακολουθήθηκε στην δραστηριότητα Γα: «ΛΑΖΑΡΕ, ΔΕΥΡΟ ΕΞΩ» οι μαθητές μπορούν εναλλακτικά ή παράλληλα να δραματοποιήσουν την Γέννηση του Χριστού με αφορμή την αντίστοιχη τοιχογραφία της Γέννησης. Τα πρόσωπα που λαμβάνουν μέρος στη δραματοποίηση «Χριστούγεννα» είναι τα εξής:

1. Μαριάμ
2. Ιωσήφ
3. α'πανοχέας
4. β'πανδοχέας
5. α'βοσκός
6. β'βοσκός
7. Μελχιόρ
8. Κασπάρ
9. Βαλτάσαρ

Στη μουσειοσκευή διατίθενται σχετικά ενδύματα, καλύμματα κεφαλής, σαρίκια κ.α.

Επεξήγηση λέξης σπάργανα (αλλιώς φασκιά): η μακριά και πλατιά ταινία με την οποία άλλοτε τύλιγαν τα βρέφη.

Δ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΠΑΖΛ 12 ΚΟΜΜΑΤΙΩΝ: «ΚΡΙΝΑΝΘΕΜΟ»

Η κατασκευή παζλ είναι μια δραστηριότητα οικεία στα παιδιά. Η διαμόρφωση σε παζλ επιλεγμένων τοιχογραφιών από τους ναούς του Βυζαντινού Μυστρά, όπου διεξάγεται το παρόν εκπαιδευτικό πρόγραμμα, συμβάλλει στην επικέντρωση της προσοχής των παιδιών, τόσο στο σύνολο, όσο και στις λεπτομέρειες των απεικονιζόμενων μορφών, των αρχιτεκτονημάτων, του φυσικού περιβάλλοντος και κυρίως των χρωμάτων των τοιχογραφιών στο σύνολό τους. Η δραστηριότητα των παζλ γίνεται ανά μικροομάδες των δύο-τριών παιδιών.

Ε. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΩΝ: «ΚΩΔΙΚΑΣ»

Οι ομάδες των μαθητών θα έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν ανάμεσα σε πέντε σταυρόλεξα, δημιουργημένα με το ελεύθερο λογισμικό «crossword labs». Το λεξιλόγιο είναι προσεκτικά επιλεγμένο και περιλαμβάνει λέξεις κλειδιά που σχετίζονται με την τέχνη της αγιογραφίας, τις τοιχογραφίες του Μυστρά και την Ελληνορθόδοξη Παράδοση. Στόχος της συγκεκριμένης δραστηριότητας είναι να εξοικειωθούν οι μαθητές με την ειδική ορολογία και να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους.

ΣΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ: «ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΛΟ»

Οι μαθητές, παρατηρούν τα ειλητάρια των Αγίων με στόχο να κατασκευάσουν το δικό τους ειλητάριο. Σε υποκίτρινο χαρτόνι κανσόν ή σε απλό χαρτί φωτοτυπικού, οι μαθητές, αναπαριστούν ζωγραφικά, τον βυζαντινό τρόπο γραφής των ειληταρίων ή των τοιχογραφημένων χρυσόβουλλων. Στο τέλος, γράφουν το όνομά τους. Μπορούν αν θέλουν να χρησιμοποιήσουν κόκκινο χρώμα. Ύστερα, τυλίγουν το χαρτονάκι τους όπως την περγαμνή, ώστε να αποκτήσει πτυσσόμενη μορφή. Στην περίπτωση που κατασκευάσουν χρυσόβουλλο, μπορούν να αναπαραστήσουν τον αυτοκράτορα, σφραγίζοντας στο κάτω μέρος, με κόκκινο μελάνι, με μια σφραγίδα που έχει πάνω τον δικέφαλο αετό.

B. ΕΠΠΕΔΟ (Μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου)

Ζ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ: «ΣΚΗΠΤΡΟ»

Η δραστηριότητα αυτή είναι αντίστοιχη με την Α. δραστηριότητα αντικειμένων «Δικέφαλος αετός» για τη μικρότερη ηλικιακή ομάδα, ωστόσο τα τοιχογραφημένα αντικείμενα που θα αναζητήσουν οι μεγαλύτεροι μαθητές είναι περισσότερα. Οι καταγραμμένες λέξεις κλειδιά είναι: 1. ΣΤΑΥΡΟΣ, 2. ΕΙΛΗΤΑΡΙΟ (ανοικτό ή κλειστό), 3. ΣΠΑΘΙ, 4. ΑΣΠΙΔΑ, 5. ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ, 6. ΣΚΗΠΤΡΟ, 7. ΘΥΜΙΑΤΟ.

Η. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ: «ΜΑΦΟΡΙΟ»

Μοιράζουμε στις μικροομάδες δύο-τριών παιδιών καρτελάκια με τις λέξεις κλειδιά: 1. ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ, 2. ΘΕΟΤΟΚΟΣ, 3. ΑΓΓΕΛΟΙ, 4. ΜΑΡΤΥΡΕΣ, 5. ΑΣΚΗΤΕΣ, 6. ΙΕΡΑΡΧΕΣ, 7. ΙΚΕΤΕΣ, 8. ΑΓΙΟΙ κ.ά. Παρατηρούν και καταγράφουν ή απλά εντοπίζουν τα ενδύματα που φορούν ο Ιησούς Χριστός, η Θεοτόκος, οι Άγγελοι, οι

Ιεράρχες, οι Άγιοι, οι Μάρτυρες, οι Ασκητές, οι ικέτες στα αρκοσόλια, οι γυναικείες μορφές. Μετά την ολοκλήρωση της αναζήτησης οι μαθητές ανακοινώνουν στην ολομέλεια τις παρατηρήσεις τους, με στόχο να ανακαλυφθεί ότι ο τρόπος ενδυμασίας των μορφών ποικίλει ανάλογα με το πρόσωπο και την ιδιότητα, π.χ. οι ασκητές φορούν μοναχικό σχήμα και κουκούλι.

Θ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΧΡΩΜΑΤΩΝ: «ΦΡΕΣΚΟ»

Η δραστηριότητα χρωμάτων «ΦΡΕΣΚΟ» αντιστοιχεί με αυτή των μικρότερων μαθητών «ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΟΡΦΥΡΑ», ωστόσο είναι πιο σύνθετη. Εμπεριέχει στην αναζήτηση και την όχρα (κίτρινο σκούρο χρώμα) που δεν είναι τόσο εκτεταμένο στις τοιχογραφίες και απαιτεί περισσότερη παρατηρητικότητα. Μοιράζουμε σε κάθε ομάδα καρτελάκια με τα εξής χρώματα. 1. ΛΕΥΚΟ ΤΙΤΑΝΙΟΥ, 2. ΚΟΚΚΙΝΟ ΚΑΔΜΙΟΥ, 3. ΜΠΛΕ ΚΟΒΑΛΤΙΟΥ, 4. ΠΡΑΣΙΝΟ ΦΡΕΣΚΟ, 5. ΚΙΤΡΙΝΟ ΚΑΔΜΙΟΥ. Οι μαθητές παρατηρούν και καταγράφουν ή απλά εντοπίζουν τα χρώματα των ενδυμάτων, των αρχιτεκτονημάτων και του τοπίου. Κατόπιν συγκεντρώνονται οι μικροομάδες και ανακοινώνουν τις παρατηρήσεις τους. Στόχος είναι να ανακαλυφθεί, ότι οι αγιογράφοι δεν τοποθετούν τα χρώματα τυχαία, αλλά υπάρχουν κανόνες που διέπουν την τοποθέτησή τους, όπως για παράδειγμα το κόκκινο αποδίδει βασιλική ιδιότητα στην Θεοτόκο, το μπλε κοβαλτίου τοποθετείται στον φόντο, το κίτρινο για την απεικόνιση των αγγελικών τάξεων εναλλακτικά με το άσπρο κ.α.

Ι. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ: «ΕΓΩ ΕΔΩ ΚΙ ΕΣΥ ΑΛΛΟΥ Η ΕΛΛΑΔΑ ΖΕΙ ΠΑΝΤΟΥ» (για μεγάλα παιδιά):

Η τέχνη αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο του χθες με το σήμερα. Η απεικόνιση των κτητόρων των ναών, αλλά και των ικετών στα ταφικά παρεκκλήσια παρέχουν την δυνατότητα άντλησης πληροφοριών σχετικά με την ενδυμασία και την κοινωνική διαστρωμάτωση του βυζαντινού Μυστρά. Οι εικονιζόμενες μορφές παρέχουν την δυνατότητα μιας νοερής επικοινωνίας των μαθητών μαζί τους και την ανάπτυξη φανταστικού διαλόγου μέσα από τη δραματοποίηση. Στο βαλιτσάκι του προγράμματος υπάρχουν ενδύματα που αντιστοιχούν σε ανδρικά και γυναικεία ενδύματα της εποχής των Παλαιολόγων. Τα παιδιά παρατηρούν τις τοιχογραφίες, επιλέγουν ρούχα και ντύνουν ανάλογα δύο παιδιά από τις ομάδες τους. Επέκταση της δραστηριότητας μπορεί να αποτελέσει η συζήτηση για τη διαφορά της σύγχρονης ενδυμασίας και της ενδυμασίας των απεικονιζόμενων μορφών.

Ομάδα Α: Επιλέγονται ένα αγόρι και ένα κορίτσι και ντύνονται όπως απεικονίζονται στις τοιχογραφίες οι **κτητόρες ή ικέτες** του ναού.

Ομάδα Β: Αντίστοιχα, επιλέγονται ένα αγόρι και ένα κορίτσι με τα ρούχα που φορούν.

Οι δύο ομάδες κάθονται αντικριστά και πραγματοποιείται μεταξύ τους μία εικονική συνάντηση του βυζαντινού και σύγχρονου κόσμου, με ερωταποκρίσεις και από τις δύο πλευρές. Οι ερωτήσεις μπορούν να επικεντρωθούν ανάμεσα στις διαφορές και τις ομοιότητες του βυζαντινού και σύγχρονου κόσμου. Θέματα συζήτησης μπορεί να αποτελέσει η ενδυμασία, η επικοινωνία, η διατροφή, η διασκέδαση κ.α.

Αρχικά γίνεται αντιπαραβολή στον τρόπο ενδυμασίας του χθες με το σήμερα. Μπορεί να γίνει αντιπαραβολή στα πολυτελή χρυσοϋφαντα ρούχα και τη μόδα με τα σκισμένα παντελόνια, τα καλύμματα κεφαλής, την άνεση ρούχων, τους ακάλυπτους ώμους κ.α.

Ενδεικτικές ερωτήσεις από το χθες:

- Πόσο βολικά είναι τα στενά σας παντελόνια;
- Δε σας καίει ο ήλιος χωρίς κάλυμμα κεφαλής;
- Πώς επικοινωνείτε οι νέοι μεταξύ σας;

Ενδεικτικές ερωτήσεις από το σήμερα:

- Πώς φωτιζόσατε τη νύχτα;
- Τι κάνετε όταν έρχονται εχθροί στον Μυστρά;
- Τι είδους φαγητά τρώγατε;

Κ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΓΡΑΦΗΣ: «BYZANTINE»

Εικόνα 29: Βράνου, Ιωάννου Χ. 2001

Πρόκειται για δραστηριότητα, όπου οι μαθητές θα δημιουργήσουν επιγραφές στην βυζαντινή γραφή. Οι μαθητές, εστιάζουν την προσοχή τους σε διάφορα εικονιζόμενα ειλητάρια. Ο υπεύθυνος του προγράμματος διαβάζει και εξηγεί ενδεικτικά δυο – τρία ειλητάρια και ενημερώνει τα παιδιά ότι πάνω σε κάθε ειλητάριο είναι γραμμένα κάποια χαρακτηριστικά λόγια του κάθε αγίου. Κατόπιν, μοιράζουμε στις ομάδες χαρτί Α4 πάνω στο οποίο είναι τυπωμένο το κεφαλαιογράμματο βυζαντινό Αλφάβητο. Πάνω σε χαρτονάκια υπάρχουν επιγραφές είτε από τις τοιχογραφίες των ναών του Μυστρά, είτε χαρακτηριστικές επιγραφές όπως: «ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ», «ΑΓΑΠΑΤΕ ΑΛΛΗΛΟΥΣ», «ΜΕΘ’ ΗΜΩΝ Ο ΘΕΟΣ», «ΦΩΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΦΑΙΝΕΙ ΠΑΣΙ» κ.α . Οι επιγραφές στα κερτελάκια είναι γραμμένες με το νεοελληνικό, κεφαλαιογράμματο αλφάβητο και οι μαθητές θα το αντιγράψουν στο δικό τους καρτελάκι με το αντίστοιχο βυζαντινό αλφάβητο. Στο σχολείο, μπορούν αν θέλουν, να κόψουν όλες τις επιγραφές και να τις κολλήσουν σε χαρτόνι και να το αναρτήσουν στην τάξη τους.

Λ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΠΑΖΛ: «ΗΛΘΟΝ ΕΙΔΟΝ»

Οι μαθητές ύστερα από την προσεκτική παρατήρηση συγκεκριμένων τοιχογραφιών καλούνται να συνθέσουν παζλ 24 κομματιών. Με τον τρόπο αυτό, θα επικεντρώσουν

την προσοχή τους στις λεπτομέρειες των τοιχογραφιών και θα τις απομνημονεύσουν καλύτερα, ώστε να είναι σε θέση να τις αναγνωρίζουν στο μέλλον, όταν τις συναντήσουν μέσα από διάφορες πηγές (βιβλία, διαδίκτυο κλπ.).

Μ . ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΩΝ: «ΡΩΤΩΝΤΑΣ ΠΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ»

Τα σταυρόλεξα έχουν δημιουργηθεί με το ελεύθερο λογισμικό «crossword labs». Η δραστηριότητα αποβλέπει στην εξοικείωση των μαθητών με τη γλώσσα της αγιογραφίας και της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης. Στόχος είναι ο εμπλουτισμός του λεξιλογίου τους και η καταγραφή των νέων λέξεων.

Εικόνα 30: «Επιδαπέδιος, μαρμάρινος Δικέφαλος Αετός» Μυστράς, Άγιος Δημήτριος, 1270-1287 (φωτ. Γκέλεκας, Ι. 2019)

11.ΓΛΩΣΣΑΡΙ

- **Ορθόδοξη εικονογραφία:** θρησκευτική απεικόνιση σε ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες κ.α. ενός προσώπου ή μιας θρησκευτικής σκηνής, που δημιουργεί μία αίσθηση προσωπικής, ζωντανής σχέσης του πιστού με την υπόσταση του Θεού και των Αγίων.
- **Προπλασμός:** χρωματική βάση που καλύπτει τα γυμνά μέρη του σώματος, τα ενδύματα, τα βουνά κ.τ.λ. πάνω στην οποία θα «χτιστούν» όλοι οι ανοιχτότεροι τόνοι και οι λεπτομέρειες.

- **Γραψίματα:** σκούρες γραμμές που διαχωρίζουν τα σχήματα και δημιουργούν τις σκιές και τα όρια.
- **Σάρκωμα:** το ανοιχτό χρώμα της σάρκας που τοποθετείται πάνω από τον προπλασμό.
- **Φωτίσματα:** οι διαβαθμισμένοι ανοιχτόχρωμοι τόνοι που τοποθετούνται πάνω από το σάρκωμα στα γυμνά μέρη του σώματος.
- **Ψιμοθιές:** οι τελευταίες λευκές ή ανοιχτόχρωμες πινελιές πάνω από τα φωτίσματα για τον τονισμό των προσώπων ή των ενδυμάτων.
- **Κάμπος:** φόντο της εικόνας ή της τοιχογραφίας.
- **Μαφόριο:** γυναικείο ένδυμα που καλύπτει το κεφάλι και τους ώμους.
- **Ιμάτιο:** εξωτερικό ένδυμα που καλύπτει τους ώμους και πέφτει ελεύθερα προς τα κάτω.
- **Χιτώνας:** μακρύ, απλό, εσωτερικό ένδυμα που πέφτει ελεύθερο ως τα πόδια, με μακριά μανίκια.
- **Επιτραχήλιο:** μακρύ και πλατύ κεντητό ύφασμα, που φοριέται στο λαιμό από ιερείς και επισκόπους.
- **Φαλόνιο:** άμφιο κωδωνοειδές, χωρίς μανίκια με πλούσιο διάκοσμο.
- **Σάκκος³⁰:** κοντός «χιτώνας» με πλατιά μισομάνικα. Τα δύο τετράγωνα μέρη που τον αποτελούν είναι ραμμένα στους ώμους και συνδέονται στα πλάγια με κωδωνίσκους ή με κορδέλες. Είναι το κατεξοχήν επισκοπικό λειτουργικό ένδυμα της Ανατολικής Εκκλησίας. Ξεκινά να αναπαριστάται ζωγραφικά τον 14^ο αιώνα με την εισαγωγή της εικονογραφικής αναπαράστασης του Χριστού ως Μέγα Αρχιερέα.
- **Ωμόφορο:** πλατιά και μακριά λωρίδα υφάσματος που φοριέται πάνω στους ώμους και τυλίγεται γύρω από το λαιμό του επισκόπου, ενώ οι δύο άκρες του υφάσματος κρέμονται εμπρός.
- **Μοναχικό σχήμα:** μαύρο, πλατύ ύφασμα, κεντημένο με κόκκινη κλωστή και πάνω του φέρει το σταυρό και τα αρχικά των όρκων του μοναχού.
- **Μοναχικό κουκούλι:** μαύρο, μακρύ κάλυμμα της κεφαλής των μοναχών που πέφτει ελεύθερο στους ώμους και στην πλάτη.
- **Ειλητήριο:** μακρόστενη λωρίδα περγαμηνής πάνω στην οποία αναγράφονται χαρακτηριστικές φράσεις αγίων ή αποσπάσματα από ιερά βιβλία.
- **Μετάλλιο:** κυκλικό σχήμα με διάκοσμο ή επιγραφή περιμετρικά, μέσα στο οποίο απεικονίζονται ιερές μορφές.
- **Αρκοσόλιο:** τάφος με καμάρα λαξευμένος μέσα σε βράχο στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ή κατασκευασμένος μέσα στον τοίχο των εκκλησιών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.³¹
- **Χρυσόβουλλο:** αυτοκρατορικό έγγραφο του Βυζαντίου που φέρει τη χρυσή βούλα (σφραγίδα) του αυτοκράτορα και συνήθως παραχωρεί προνόμια.

---

³⁰ Karydis, C. 2010

³¹ Ζίας, Ν. & άλλοι 2001

12. Έντυπο αξιολόγησης εκπαιδευτικού προγράμματος: «Γνωρίζω τις βυζαντινές τοιχογραφίες του Μυστρά»

1. Πώς θα χαρακτήριζες το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο σύνολό του;

Πολύ Καλό

Καλό

Μέτριο

Αδιάφορο

2. Οι δραστηριότητες σου άρεσαν;

Πάρα Πολύ

Πολύ

Λίγο

Ελάχιστα

3. Έμαθες νέα πράγματα, που δεν ήξερες;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

4. Γράψε μερικές νέες λέξεις που έμαθες;

5. Γράψε ποια δραστηριότητα σου άρεσε πιο πολύ και γιατί;

6. Αν μπορούσες να αλλάξεις κάτι στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ποιο θα ήταν;

7. Θα έλεγες σε ένα φίλο/φίλη σου να παρακολουθήσει το πρόγραμμα;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΟΥ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ!

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- 1) Αϊβαλής, Π., 2006. *Μυστράς: Ταξίδι στο χρόνο*. Αθήνα: Βιβλιοσυνεργατική Α.Ε.Π.Ε.Ε.
- 2) Αντουράκης, Γ.Β., 1933. *Χριστιανική ζωγραφική*. Αθήνα
- 3) Άσπρα-Βαρδαβάκη, Μ. & Εμμανουήλ, Μ., 2005. *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά: Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
- 4) Βαζάρι, Τζ., 1997. *Οι βίοι των πλέον εξαιρετων ζωγράφων, γλυπτών και αρχιτεκτόνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- 5) Βράνου, Ιωάννου Χ. 2001. *Η τεχνική της Αγιογραφίας τόμος Α΄* Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π.Σ.
- 6) Αρχμ. Γαλανόπουλου, Μ. 1939, *Εκκλησιαστικές σελίδες Λακωνίας*, Αθήνα: εκδόσεις Φοίνιξ.
- 7) Ζίας, Ν. & άλλοι., 2001. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Υπουργείο Πολιτισμού Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997 Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους ΑΘΩ.
- 8) Κόντογλου, Φ. 1976 *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*. Αθήνα: εκδόσεις Αστήρ, Δ΄ έκδοση
- 9) Κόντογλου, Φ., 1995 *Εν εικόνι διαπορευόμενος*. Αθήνα: εκδόσεις Ακρίτας
- 10) Κόντογλου, Φ., 1960. *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας 2ος τόμος*. ΑΘΗΝΑ: εκδόσεις Αστήρ
- 11) Ξενόπουλος, Κ., 2002. *Κόπος και Σπουδή: Τεχνική Της Αγιογραφίας*. Θεσσαλονίκη: Νέα Στοιχειοθετική
- 12) Πουρνάρας, Α. & άλλοι, 1964. *Πάπυρος Λαρούς 10^{ος} τόμος*, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων
- 13) Στούφη-Πουλημένου, Ι., 2007. *Θέματα νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής*, εκδόσεις Αρμός

Επιστημονικό περιοδικό:

Χατζηδάκης, Μ., 1977-1979, Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της 9. Μητρόπολης του Μυστρά. *Δελτίον Της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* ΧΑΕ (9), σελ. 143-179.

DVD

Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού – Υπουργείο Πολιτισμού. 2008. *ΜΥΣΤΡΑΣ, Λαμπρόν Κάστρον και Μέγα Δυναμάριν*. 2008 ΕΛΛΑΔΑ: ΟΠΕΠ Α.Ε. ISBN 978-960-8276-42-0

Διαθέσιμες Ιστοσελίδες:

1. http://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/the_final_flowering/
2. <http://www.unesco-hellas.gr/gr/default.htm>
3. http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2397

Ευχαριστούμε θερμά:

- Τον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη της Ι.Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης κ.κ. Ευστάθιο για την ευλογία και την στήριξή του.
- Την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας για τη αμέριστη συνεργασία.
- Τα μέλη του Γραφείου Νεότητας της Ι.Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης.
- Τον Ιωάννη Γκλέκα, μέλος της Λέσχης Φωτογραφίας Σπάρτης.
- Τους εθελοντές που στηρίζουν το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα.